

Tilburg University

De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht in drievoud

Barendrecht, J.M.

Published in:
Privaatrecht in de 21e eeuw

Publication date:
1999

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Barendrecht, J. M. (1999). De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht in drievoud: De doorwerking van voorspelde maatschappelijke ontwikkelingen, de cyclus van kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen en de kwaliteit van het aansprakelijkheidsrecht zelf. In E. Bauw, J. M. Barendrecht, F. van Dijk, N. Frenk, J. H. A. M. Grijpink, G. H. Lankhorst, F. R. Salomons, & F. J. A. van der Velden (Eds.), *Privaatrecht in de 21e eeuw: Aansprakelijkheidsrecht* (pp. 57-91). (Privaatrecht in de 21e eeuw). Kluwer.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht in drievoud

De doorwerking van voorspelde maatschappelijke ontwikkelingen, de cyclus van kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen en de kwaliteit van het aansprakelijkheidsrecht zelf

1 Aanpak

In de toekomst kijken is niet de sterkst ontwikkelde kant van het juridisch denken. Zeker voor beoefenaars van het aansprakelijkheidsrecht geldt dat zij zich vooral oriënteren op het verleden. Hoofdmoot van hun werk is immers het reconstrueren van wat er tussen dader en slachtoffer is gebeurd, en, met de ‘benefit of hindsight’, vertellen wat er had moeten gebeuren. Ook bij dat laatste, het vinden van de toepasselijke norm, zijn de rechtspraak en de literatuur, en dus het verleden, belangrijk.

Voor ons, leden van het Centrum voor aansprakelijkheidsrecht van de KUB, was het des te boeiender om eens de blik op die toekomst te richten. Zitten wij met ons onderzoek op de goede thema’s? Welke maatschappelijke ontwikkelingen liggen in de lijn der verwachtingen en hoe zullen zij zich manifesteren in het aansprakelijkheidsrecht? Die vragen hebben wij ter voorbereiding van dit artikel in een aantal bijeenkomsten aan de orde gesteld.

De toekomst voorspellen is niet ons vak. Wat wij wel konden doen, is op drie manieren naar de toekomst kijken. In de eerste plaats hebben wij gezien welke maatschappelijke ontwikkelingen voor de komende decennia in de media worden voorspeld en wat de gevolgen daarvan zouden kunnen zijn voor het aansprakelijkheidsrecht. Deze aanpak leidde tot vele gedachten over de richting waarin het aansprakelijkheidsrecht zou kunnen gaan. Een aantal daarvan zijn terug te vinden in paragraaf 2.

De tweede methode komt aan de orde in paragraaf 3. De achterliggende gedachte daarbij is dat het voorspellen van de rol van het aansprakelijkheidsrecht in de toekomst voor een gedeelte eigenlijk niet zo moeilijk is. Juist omdat het aansprakelijkheidsrecht in zekere zin altijd achter de feiten aanloopt, kan het heden iets over de toekomst leren. Wat wij hebben geprobeerd, is het patroon te achterhalen waarin het aansprakelijkheidsrecht verweven is met technische en

¹ Dit artikel is geschreven door J.M. Barendrecht, hoogleraar privaatrecht, naar aanleiding van de uitkomsten van discussiebijeenkomsten die binnen het Centrum voor aansprakelijkheidsrecht zijn gehouden.

maatschappelijke ontwikkelingen. De manier waarop kwaliteits- en veiligheidseisen ontstaan, en de wijze waarop het aansprakelijkheidsrecht daarop inspeelt, vertonen een bepaalde regelmaat die wij hebben geschetst. Dit leidde wederom tot enige voorspellingen over de terreinen waarop het aansprakelijkheidsrecht in de nabije toekomst van zich zal doen horen en over de juridische knelpunten die daarbij mogelijk rijzen.

Paragraaf 4 bevat onze derde en laatste invalshoek. Eigenlijk is dit een toepassing van de tweede methode. Ook het aansprakelijkheidsrecht zelf kan men namelijk beschouwen als een maatschappelijke activiteit waaraan 'kwaliteits- (en veiligheids-) eisen' worden en nog zullen worden gesteld. Dat leidt tot een aantal voorspellingen over de manier waarop het aansprakelijkheidsrecht zijn functies in de toekomst zal vervullen. Paragraaf 5 bevat tenslotte enkele conclusies.

2 Voorspellingen op basis van maatschappelijke ontwikkelingen

2.1 Futurologie

Maar eerst een enkel woord over het voorspellen van de toekomst. Wie naar dat onderwerp zoekt in bibliotheek of op het internet zal zien dat de toekomst voorspellen langzamerhand een zelfstandig wetenschapsgebied aan het worden is. Het is daarom aardig om eens te kijken hoe onze aanpak zich verhoudt tot wat er op dit gebied speelt.

Er zijn verschillende methoden voor toekomstvoorspellingen ontwikkeld.² In de 'Delphi-methode' worden vragen voorgelegd aan verschillende experts over de op een bepaald terrein te verwachten ontwikkelingen. De antwoorden worden samengevat en weer aan de experts voorgelegd. Zij kunnen daarop hun antwoorden aanpassen of toelichten. Dit proces wordt herhaald tot geen van de experts zijn mening meer wil aanpassen.

Een andere methode is extrapolatie. Bepaalde ontwikkelingen uit het verleden worden doorgetrokken naar de toekomst. Dat kunnen data zijn, zoals het patroon van de economische groei over voorbije jaren, maar ook meer kwalitatieve ontwikkelingen, zoals het doorzetten van het patroon van de 'sexuele revolutie' uit de jaren zestig en zeventig.

Sommige beroemde toekomstvoorspellingen zijn gebaseerd op analogieën. Het boek van Alvin Toffler, *The Third Wave*, is gebaseerd op de gedachte dat de

2 Zie onder meer P. Rademaker, *De rede(n) der toekomst*, Enschede 1994 en voor een handzaam

informatierevolutie het patroon van de overgang van de agrarische maatschappij naar de industriële maatschappij zal gaan volgen.³

Causale modellen trachten tot toekomstvoorspellingen te komen op basis van kennis over causale samenhangen tussen bepaalde variabelen. De modellen van de Club van Rome uit 1972 en die van het Centraal Plan Bureau zijn voorbeelden. De betrouwbaarheid van de voorspellingen hangt af van de complexiteit van de causale samenhangen en de betrouwbaarheid van de metingen van de input-variabelen. Zo zullen gecompliceerde economische modellen waarschijnlijk minder betrouwbare voorspellingen opleveren dan simpeler modellen voor de demografische ontwikkelingen in een bepaald land.

Bij scenarioplanning gaat het er om verschillende mogelijke toekomstige ontwikkelingen te schetsen. Ieder van die toekomstbeelden wordt getoetst op interne consistentie en op consistentie met de gegevens die men over het heden heeft.

De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht lijkt moeilijk in een causaal model te vatten. De ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht is een resultante van veel maatschappelijke verschijnselen, die ieder hun eigen dynamiek hebben. Dat komt alleen al doordat het aansprakelijkheidsrecht werkzaam is op veel verschillende maatschappelijke terreinen. Het draagt bijvoorbeeld bij aan ongevalpreventie, privacybescherming, het goed functioneren van de overheid en een behoorlijke concurrentie tussen ondernemingen. De verbanden tussen die terreinen zijn heel losjes. Maar van de andere methoden is iets terug te zien in onze aanpak. Wat wij doen in paragraaf 2 zou men kunnen zien als een rudimentaire toepassing van de Delphi-methode of als een heel ruwe schets van scenario's. Paragraaf 3 bevat een vorm van extrapolatie. In paragraaf 4 is sprake van een analogie.

2.2 Maatschappelijke ontwikkelingen

Wij zijn begonnen met een inventarisatie van maatschappelijke ontwikkelingen die in de media vaak worden geschetst en die mogelijk enig effect op het aansprakelijkheidsrecht zouden kunnen hebben. Bij de samenstelling van dat lijstje hebben wij nog niet te gelet op het soort effect op het aansprakelijkheidsrecht. Het ging ons er eerst om de mogelijke maatschappelijke ontwikkelingen in kaart te brengen. Wij kwamen op het beeld dat in figuur 1 is geschetst.

overzicht www.uiah.fi/tm/metodi/190.htm.

3 A. Toffler, *The third wave*, Toronto 1981.

- **De schaarste aan natuurlijke hulpbronnen als water, lucht e.d. zal toenemen**
- **De mobiliteit neemt toe.**
- **Minder mensen zullen langer en harder (moeten) gaan werken om voor de steeds grotere groep inactieven geld te verdienen.**
- **Een grotere schaarste aan ruimte zal leiden tot verdelingsproblemen en wrijvingen.**
- **Een steeds verdergaande economisering en vermarkting: voor vanzelfsprekende goederen en diensten moet betaald gaan worden, niet alleen voor schaarse milieugoederen, maar ook voor autorijden, voetbal, informatie etc.**
- **Concurrentie krijgt ook betekenis binnen het recht: concurrentie tussen rechters (forumhopping), tussen rechters en andere geschiloplossers en tussen rechtsstelsels.**
- **Meer psychische problemen bij mensen zullen ontstaan of althans een ruimere erkenning krijgen.**
- **Een toenemende tweedeling zal optreden in de maatschappij qua kennis en geld.**
- **Interculturele spanningen zouden kunnen ontstaan.**
- **Ethische dilemma's worden belangrijker in bijvoorbeeld de medische wereld.**
- **Internationalisering en globalisering nemen toe.**
- **De technische en onderlinge verwevenheid van organisaties en de processen die zij gebruiken, wordt steeds groter.**
- **Daarmee samenhangend: organisaties willen niet meer met heel veel verschillende toeleveranciers werken, maar vragen totaaloplossingen voor hun problematiek.**
- **Rampen krijgen een groter potentieel bereik, waarbij te denken valt aan de gevolgen van biotechnologische of andere technologische ontwikkelingen.**
- **De verwachting om (ramp)schade langs een of andere weg vergoed te krijgen neemt toe.**
- **De massacultuur wordt steeds belangrijker.**
- **Veel mensen zoeken passiever vermaak en verwachten dat snel te kunnen krijgen zonder er veel voor te hoeven doen, terwijl een elitegroep juist het tegenovergestelde opzoekt.**

Figuur 1 Mogelijke maatschappelijke ontwikkelingen

Vervolgens hebben wij ieder van die mogelijke toekomstbeelden onderzocht op de mogelijke gevolgen voor het aansprakelijkheidsrecht. Daarbij hebben wij vooral bekeken welke ontwikkelingen er zijn te signaleren buiten het 'op de markt' komen van nieuwe producten, diensten en andere maatschappelijke activiteiten.

Die komen in de volgende paragraaf aan de orde. De meest belangwekkende andere ontwikkelingen presenteren wij hier.

2.3 Het ruimteprobleem en verrekening van voor- en nadelen

De toenemende schaarste aan ruimte lijkt een belangrijke ontwikkeling voor de komende decennia. Die schaarste wordt niet zozeer veroorzaakt door de bevolkingsaanwas, maar vooral door de behoefte van individuen aan meer ruimte: grotere woningen op grotere stukken land, meer recreatieruimte en meer mobiliteit tussen de verschillende plaatsen waar wordt 'geleefd'. De verdeling van ruimte zal daarbij problemen blijven geven. De overlast die mensen van andermans activiteiten ondervinden, zal wellicht toenemen. Herbestemming van ruimte leidt tot voor- en nadelen voor betrokkenen, die al dan niet zullen moeten worden verrekend.

Dit thema dwingt de beoefenaar van het aansprakelijkheidsrecht al meteen tot relativisering van zijn eigen positie. De rol van het aansprakelijkheidsrecht bij het oplossen van ruimteproblemen is maar een beperkte. Het aansprakelijkheidsrecht is zoals vrijwel altijd slechts één van de middelen om een maatschappelijk probleem hanteerbaar te maken. Gelukkig groeit het besef dat het aansprakelijkheidsrecht beter in samenhang met andere systemen, zoals het administratieve recht, het sociaal-zekerheidsrecht en het strafrecht, kan worden bestudeerd, dan dat het als een op zichzelf staand stelsel wordt gezien.⁴

Het aansprakelijkheidsrecht zal waarschijnlijk vooral te maken krijgen met de verrekening van de voor- en nadelen van ruimtelijke herindeling. Naarmate de schaarste aan ruimte toeneemt, zullen vaker situaties ontstaan waarin de belangen van een burger moeten wijken voor die van de gemeenschap. In meer gevallen zal aanleiding bestaan voor nadeelscompensatie langs administratiefrechtelijke of civielrechtelijke weg. De toenemende schaarste zal bovendien gepaard gaan met een hogere prijs voor ruimte en daarmee waarschijnlijk ook met hogere vergoedingen.

Er komt wellicht een moment dat het totale volume aan compensaties voor infrastructurele en natuurbeschermingsprojecten een te grote last op projecten gaat leggen. Dat kan spanningen in het systeem geven. Het beginsel van 'égalité devant les charges publiques' gaat dan botsen met het algemeen belang. Een neerwaartse druk op de omvang van de compensatie voor nadeel is mogelijk. Maar het is ook niet ondenkbaar dat de overheid in meer gevallen gaat trachten het voordeel dat bepaalde burgers via die projecten gaan behalen gedeeltelijk op die burgers te verhalen. Zouden leerstukken als de (on)rechtmatige daad of het aanpalende

⁴ Zie T.Hartlief, *Ieder draagt zijn eigen schade*, Deventer 1997, p. 28 e.v en 58 e.v.en M. Faure en T. Hartlief, *Verzekering en financiering van beroepsziekten: enkele tips voor de SER*, NJB 1998, p. 1149 e.v.

leerstuk van de ongerechtvaardigde verrijking daarvoor worden ingezet? Of laat de overheid het aan (groepen van) burgers over om compensatie van nadelen te verkrijgen van degenen bij wie die voordelen terechtkomen?

2.4 Verwevenheid, globalisering en causaal verband

Maatschappelijke activiteiten raken steeds meer met elkaar verweven. Bij vrijwel iedere activiteit die een burger onderneemt, is die burger afhankelijk van de goede werking van vele producten, diensten en systemen. De groei van de technische kennis betekent dat mensen hun omgeving steeds meer kunnen beheersen. De omgeving waarover zij invloed kunnen uitoefenen, strekt zich bovendien steeds verder uit. En de risico's die zich verwezenlijken, worden steeds beter voorspelbaar.

Deze ontwikkelingen betekenen waarschijnlijk een langer worden van de causale ketens waarmee gebeurtenissen zijn verbonden. In die ketens zijn vervolgens meer menselijke handelingen aan te wijzen die invloed hebben op het ontstaan van een bepaalde schade. De groei van de technische kennis maakt ook dat meer risico's voorzienbaar worden.

Dat alles vertaalt zich weer in meer mogelijkheden om een ander aan te spreken voor geleden nadeel. Maar de complexere causale relaties veroorzaken ook in een grotere onzekerheid over de vraag wie de schade veroorzaakt heeft en wie daarvoor aansprakelijk zijn. In de NJB-serie uit 1995 'Schaalvergroting in het vermogensrecht' is een analyse gemaakt van de gevolgen die dat heeft voor het aansprakelijkheidsrecht.⁵ Causaal verband en de onzekerheid bij de vaststelling daarvan wordt een belangrijker issue. Het is ook een onderwerp dat steeds meer de aandacht trekt in de rechtspraak.⁶ Centralisering van aansprakelijkheid voorkomt dat het slachtoffer in een situatie raakt waarin alle potentiële daders naar elkaar wijzen. Maar dat lost nog maar een deel van de problematiek op, want ook het onderlinge verhaal tussen mededaders behoort zo min mogelijk problemen op te leveren. Daarvoor is het in ieder geval nodig meerdere rechtsverhoudingen in hun onderlinge samenhang te bezien.⁷

Causale ketens zullen zich ook steeds vaker over de landsgrenzen uitstrekken. Globalisering betekent meer interactie tussen rechtsculturen en daarmee wellicht ook een grotere toenadering tussen die rechtsculturen. Er lopen dan ook enkele

5 Zie voor een overzicht de afsluiting van de serie door J.B.M. Vranken, NJB 1995, p. 1400.

6 Vgl. A.J. Akkermans, *Proportionele aansprakelijkheid bij onzeker causaal verband*, Deventer 1997.

7 J.G.A. Linssen, *Samenhangende rechtsverhoudingen in het contractenrecht*, NJB 1995, p. 1265 e.v.; vgl. ook F.W.J. Meijer, *Samenhangende rechtsverhoudingen in ontwikkeling*, WPNR 1998, p. 617 e.v.

projecten met als doel om te bekijken of harmonisatie van aansprakelijkheidsrecht mogelijk is.

2.5 Rampschade en consistentie van het stelsel als geheel

De verwachting van mensen dat zij enigszins omvangrijke plots optredende schade vergoed zullen krijgen, wordt steeds sterker. Dat is ook begrijpelijk, want de hiervoor geschetste verwevenheid en technische vooruitgang vergroten de afwentelingsmogelijkheden. De druk om mensen die toch nog buiten de boot vallen langs een andere weg te compenseren, neemt dan toe. Dit kan enerzijds leiden tot een verruiming van normen voor aansprakelijkheid om tot schadevergoeding te kunnen komen. Anderzijds zal de overheid steeds vaker gedwongen worden om in te springen. Bij toekomstige gevallen van wateroverlast door regen of overstromingen zullen misschien zelfs de weersvoorspellers naast de overheid in beeld komen als degenen die de schade zullen moeten dragen.

Eén ding is zeker. Niet alle schade die wordt geleden, zal kunnen worden vergoed. Keuzes moeten worden gemaakt, en er lijkt een voorzichtige tendens om dat op een evenwichtiger manier te gaan doen. De aansprakelijkheid breidt zich tot nu toe vooral uit van arrest tot arrest en van bijzondere risicoaansprakelijkheid tot bijzondere risicoaansprakelijkheid. Maar het NJV-*preadvies* van Bolt en Spier bevat de uitdaging om beter op de consistentie te letten.⁸

Bij die consistentie moet vooral ook worden gelet op het perspectief van het slachtoffer. Wat is de rechtvaardiging voor het al dan niet vergoeden van zijn schade? Traditioneel wordt die rechtvaardiging gezocht in de wijze van handelen (schuld) of de verantwoordelijkheid (risico) van de dader. De beschermenswaardigheid van het slachtoffer wordt niet direct beoordeeld, maar het niveau van bescherming wordt bereikt via het variëren van de normen op het gebied van schuld- en risicoaansprakelijkheid.

⁸ A.T. Bolt en J. Spier, *De uitdijende reikwijdte van het aansprakelijkheidsrecht*, *Preadvies* NJV 1996, Zwolle 1996, p. 85 e.v.

In rechtssystemen als het Duitse en het Engelse bestaat traditioneel belangstelling voor het soort belang dat moet worden beschermd, getuige de discussie over de vergoedbaarheid van 'pure economic loss' en schade wegens een 'nervous shock'. Het Engelse concept van een 'duty of care' en het Duitse § 823.1 BGB leggen al vanaf het begin het verband tussen het handelen van de dader en het specifieke belang van het slachtoffer dat zou moeten worden beschermd. In die landen wordt veel meer per soort belang bediscussieerd of vergoeding zou moeten plaatsvinden. In Nederland is die discussie eigen nooit echt van de grond gekomen, hetgeen zou kunnen komen doordat er geen vaste plek voor dit debat is in het systeem. De normen over causaal verband, over beschermenswaardigheid onder een norm van een bepaald belang, over schadeberekening, over specifieke soorten schades en over matiging bestrijken ieder kleine stukjes van deze problematiek, wat wellicht het zicht op het geheel vertroebelt. Onze discussie over de plaats van de inbreuk op het subjectieve recht in het systeem laat zien dat wij het probleem wel aanvoelen, maar gaat verder vooral in een dogmatische richting.⁹ Alleen onder het thema 'Ieder draagt zijn eigen schade' komt deze problematiek wel eens aan de orde.

Wordt het soort schade centraal gesteld dan rijst bijvoorbeeld de vraag in welke gevallen letselschade moet worden vergoed. Een indringende behandeling van dat probleem geeft Patrick Atiyah in zijn laatste boek, waarvan de titel 'The Damages Lottery' een indicatie biedt van de richting waarin zijn antwoord gaat.¹⁰ Waarom wordt bijvoorbeeld de letselschade geleden door een verkeersongeval wel vaak vergoed via een systeem van (risico)aansprakelijkheid met verplichte verzekering, maar schade door een ongeval thuis of door een ongeneeslijke ziekte niet? Kan het feit dat een verkeersongeval door een risicovolle activiteit wordt veroorzaakt daarvoor nog wel een voldoende rechtvaardiging bieden? Waarom in het ene geval wel een vergaande slachtofferbescherming met volledige schadevergoeding en in het andere geval een slechtoffer dat helemaal niets krijgt? Waarom wordt de verhoudingsgewijs geringe zaakschade van slachtoffers van het (verhoudingsgewijs weinig krachtige) natuurgeweld dat Nederland af en toe treft weer wel vergoed?

Soortgelijke vragen kunnen worden gesteld voor bedrijfsschade. Het Nederlandse recht kent niet het principiële onderscheid tussen gederfde winst enerzijds en zaaks- of letselschade anderzijds dat andere landen wel kennen. Er bestaan daarom ruime mogelijkheden om schade door stagnatie in de bedrijfsvoering die veroorzaakt wordt door nalatigheid van een derde te verhalen, terwijl vanuit het bedrijf bezien die nalatigheid één van de vele mogelijke oorzaken is voor die stagnatie met het oog waarop waarschijnlijk toch al voorzorgsmaatregelen worden getroffen. Ook bedrijfsschade kan als rampschade worden vergoed. Wat is

9 Zie Asser-Hartkamp III 1998, nr. 35 e.v. en 52 e.v. In het Duits recht krijgt het debat overigens ook vaak die wending. Vgl. de controverse over Verhaltens- en Erfolgsunrecht, zie Larenz-Canaris, Lehrbuch des Schuldrechts, II-2, München 1994, § 75 II 3.

10 P.S. Atiyah, *The Damages Lottery*, Oxford 1997.

de ratio voor de vergoeding van bedrijfsschade van landbouwers als die te wijten is aan wateroverlast en het uitblijven van vergoeding in geval van een plantenziekte? Waarom wordt het risico van varkenspest in belangrijke mate door de gemeenschap afgedekt, terwijl de risico's van een besmettelijke ziekte in de tuinbouw of van een instortende Russische economie in de industrie voor eigen rekening dienen te blijven? Waarom wordt door individuele oorzaken geleden schade niet als rampschade vergoed, schade door een oorzaak die een overzienbare groep treft wel, maar schade die een door een veel grotere groep wordt geleden weer niet?

De verwachting lijkt gewettigd dat in het komende decennium naar een principiëler antwoord op dit soort vragen zal worden gezocht. Dat kan tot meer consistentie in het aansprakelijkheidsrecht leiden en tot meer samenhang tussen het aansprakelijkheidsrecht en de aanpalende vergoedingssystemen. Verzekeraarbaarheid zal ook in deze discussie een element moeten vormen. Opvallend is in dit verband de nadruk die beoefenaren van het aansprakelijkheidsrecht leggen op het belang van een goede marktwerking in de verzekeringsbranche.¹¹ Die kan wellicht waarborgen dat zoveel mogelijk risico's verzekeraar worden of blijven.

2.6 Financiële schade voor particulieren

Voor de particulier worden financiële transacties steeds belangrijker. Vele oorzaken werken in die richting. Pensioenen en sociale voorzieningen worden geïndividualiseerd en geprivatiseerd. Meer mensen kopen een woning en sluiten daarvoor hypotheek af. Veel meer mensen beleggen in aandelen.

De weerslag die dit heeft op het aansprakelijkheidsrecht wordt al zichtbaar. Steeds regelmatig verschijnen deze onderwerpen in de NJ. Was de primaire focus van het aansprakelijkheidsrecht het voorkomen van letsel- of zaakschade, de financiële leefomstandigheden van personen krijgen langzamerhand een hogere prioriteit.

Het welvaartsniveau van de steeds meer vergrijzende bevolking wordt met name steeds afhankelijker van de rendementen die op beleggingen worden behaald. Op die rendementen werken vele oorzaken in en dat geeft aanknopingspunten voor aansprakelijkheid die waarschijnlijk in de nabije toekomst verder zullen worden afgetast. Beursvennootschappen en hun bestuurders lopen nu al een steeds groter risico om aansprakelijk te worden gesteld voor hun informatieverstrekking rond een periode waarin het aandeel een flinke koersval heeft doorgemaakt. Emissies die niet goed uitpakken, worden eveneens zeer kritisch doorgelicht op mogelijkheden van aansprakelijkheidsstelling. Accountants liggen ook in de vuurlinie. Maar de mogelijkheden zijn daarmee waarschijnlijk nog niet uitgeput.

¹¹ Hartlief, a.w., p. 65.

2.7 Psychisch welbevinden

In onze maatschappij heeft een relatief groot aantal individuen de primaire levensbehoeften goed op orde. Het psychisch welbevinden komt daarmee sterker in de aandacht te staan. Dat uit zich nu al binnen het aansprakelijkheidsrecht.

Er is een ware strijd aan het ontstaan over de vergoedbaarheid van immateriële schade. Het meest in het oog springt de vergoeding aan de naasten van een persoon die is overleden of door een zeer ernstig letsel is getroffen.¹² Maar ook in alle mogelijke andere situaties worden de mogelijkheden om smartengeld te verkrijgen afgetast: *wrongful birth*, *wrongful life* en onbehoorlijke behandeling door een werkgever.¹³

In de tweede plaats wordt het genot dat wordt verwacht van recreatieactiviteiten een steeds belangrijker issue. In Duitsland is er een ware hausse van procedures over de reisovereenkomst.¹⁴ In Frankrijk bestaat al lang jurisprudentie en literatuur over de service die van hoteliers en met name ook van restaurateurs mag worden verwacht.¹⁵ Het ligt in de lijn van de verwachtingen dat deze ontwikkelingen ook in Nederland steeds zichtbaarder zullen worden.

3 Het ontwikkelingspatroon van kwaliteits- en veiligheidsnormen

Tijdens het bekijken van de mogelijke toekomstscenario's kwam een bepaald type nieuwe ontwikkelingen steeds weer terug. Dat bracht ons op de tweede methode om tot voorspellingen over de toekomst van het aansprakelijkheidsrecht te komen. Talloze voorbeelden werden genoemd van nieuwe producten en diensten die gemeengoed zouden kunnen worden en tot aansprakelijkheidskwesties zouden kunnen leiden: informatieproducten, al dan niet aangeboden via het internet, in line-skates, bungee-jumpen, audio-visuele producten, telecommunicatieapparatuur, handheld-computers, of welke technologische vernieuwing dan ook. Wij hebben getracht om de introductie en implementatie van nieuwe activiteiten en de rol die het aansprakelijkheidsrecht daarbij speelt te schematiseren.

Aansprakelijkheid draait om verwachtingen die personen mogen hebben van het gedrag van andere personen en de door deze anderen geschapen situaties. In contractuele relaties gaat het bijvoorbeeld om de verwachtingen die partijen in de omstandigheden van het geval over en weer op basis van de contractuele bepaling of van elkaars gedragingen mogen hebben,¹⁶ om de eigenschappen van de zaak die de koper mag verwachten,¹⁷ of om de zorg die men van een goed opdrachtnemer

12 Zie laatstelijk S.D. Lindenberg, *Smartengeld*, diss. Leiden, Kluwer Deventer 1998, p. 173 e.v.

13 Zie ook hierna paragraaf 3.13.

14 Zie Palandt-Sprau, *Bürgerliches Gesetzbuch*, § 651a e.v.

15 Juris-Classeur Responsabilité Civile et Assurances, Fac. 325-2, nr. 8 e.v. en 40 e.v.

16 Art. 3:35 BW en de Haviltex-formule voor de uitleg van overeenkomsten.

17 Art. 7:17 BW (koop).

mag verwachten.¹⁸ Bij de onrechtmatige daad gaat het om het handelen dat een persoon van anderen mag verwachten met het oog op zijn eigen belangen,¹⁹ of om de veiligheid die men van een product mag verwachten.²⁰

18 Art. 7:401 BW (opdracht).

19 Vgl. de formulering van de zorgvuldigheidsnorm in HR 30 september 1994, NJ 1996, 196, *Staat/Shell*.

20 Art. 6:185 BW.

Van particulieren mogen wij geen heel hoge verwachtingen hebben als het er om gaat schade aan onze eigen belangen te voorkomen. Te hoog afgestelde gedragsnormen voor particulieren zouden de persoonlijke vrijheid te zeer belemmeren en de lasten die aansprakelijkheid met zich brengt, kunnen door particulieren maar op één manier worden gespreid: door verzekering. Zolang er geen uitbreiding van die verplichte verzekering wordt voorzien, is het onwaarschijnlijk dat er op het front van aansprakelijkheid van particulieren veel zal veranderen.²¹ Uitzondering is eigenlijk alleen het wegverkeer, waarin hoge eisen aan het gedrag van de particulier kunnen worden gesteld, omdat de aansprakelijkheid wordt gedekt door een verplichte verzekering.

Anders ligt het bij bedrijfsmatige- en beroepsmatige activiteiten. Het gaat in het hedendaagse aansprakelijkheidsrecht met name om de vraag hoe schade kan worden voorkomen of vergoed ontstaan door die activiteiten. Dat kan schade aan personen betreffen, schade aan zaken, maar ook zuivere vermogensschade. De schade ontstaat, direct of indirect, doordat in het verkeer gebrachte stoffelijke zaken, productieprocessen of dienstverlening (steeds in de ruimste zin genomen) niet voldoen aan daaraan te stellen kwaliteits- en veiligheidseisen. De schade kan worden geleden door de directe contractspartner, die een bepaalde kwaliteit verwacht. Maar het nadeel kan ook terecht komen bij anderen. Die mogen verwachten dat hen zo min mogelijk schade wordt berokkend door economische activiteiten waar zij zelf niet bij zijn betrokken. Veiligheidseisen, of in economische termen regels die zien op de negatieve externe effecten van economische activiteiten, beogen die vormen van nadeel te voorkomen.²² Uiteraard beschermen die veiligheidseisen ook de contractspartner zelf, die beter wil worden van de prestatie en daar eveneens geen nadelige effecten van wil ondervinden.

Rond nieuwe producten, nieuwe productieprocessen en nieuwe vormen van dienstverlening ontwikkelen zich kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen. En het aansprakelijkheidsrecht loopt mee met de cyclus die deze activiteiten doormaken. In ieder van de ontwikkelingsfasen heeft het aansprakelijkheidsrecht een bepaalde rol.²³

21 De Hoge Raad heeft in een reeks van arresten laten blijken minder hoge eisen aan het gedrag van particulieren te stellen, zie ook R.P.J.L. Tjittes, *De hoedanigheid van contractspartijen*, diss. Groningen, Zwolle 1994 en Bolt en Spier, a.w., p. 377.

22 R.Cooter & T.Ulen, *Law and Economics*, 2nd edition, Reading Mass.1997, p. 38.

23 Een ontwikkelingsmodel in fasen wordt ook vaak gebruikt om de levenscyclus van producten te beschrijven, met name met het oog op marketing, zie bijvoorbeeld T.E. Kinnear c.s., *Principles of marketing*, 4th edition, New York 1995, p. 309 e.v.

3.1 Eerste fase: Nieuwe activiteiten

Als een nieuw product, een nieuwe werkwijze of een nieuwe dienst ontstaat, is de eerste reactie daarop vooral een enthousiaste. Mensen die voorop lopen, proberen de nieuwe mogelijkheden uit. Dat gebeurt eerst op kleine schaal, zodat de omgeving er nog weinig nadeel van ondervindt, of althans bereid is de externe effecten voorlopig voor lief te nemen. Kwaliteitseisen worden nog niet of nauwelijks gesteld: het is nieuw, en of het ook werkelijk nut oplevert, dat zien wij later wel.

De rol voor het aansprakelijkheidsrecht is in deze fase is nog uiterst gering. Alleen in bijzondere situaties, zoals bij medische experimenten, worden de 'proefpersonen' enigszins beschermd.²⁴

3.2 Tweede fase: Integratie

Als nieuwe producten, werkwijzen of diensten aanslaan, dan vindt geleidelijk integratie plaats in het leven of het werk van mensen. De activiteit wordt door de maatschappij geaccepteerd, mits de externe effecten enigszins binnen de perken blijven.

Ook in deze fase is er nog nauwelijks een rol weggelegd voor het aansprakelijkheidsrecht. Dat is slechts anders als de nieuwe activiteiten zeer duidelijke en omvangrijke externe effecten blijken te hebben, die niet werden verwacht. De drama's rond medicijnen met onverwachte zeer kwalijke bijwerkingen, zoals Softenon en Des, zijn hiervan voorbeelden. De vragen die in deze fase binnen het aansprakelijkheidsrecht spelen, zullen zich waarschijnlijk concentreren rond de voorzienbaarheid van het nadeel en het causaal verband, alsmede het bewijs daarvan.²⁵

Die kwalijke effecten worden soms pas in latere fasen ontdekt of algemener bekend. Als dat het geval is, bijvoorbeeld omdat sprake is van sluipende schade, zal de omvang van het ontstane nadeel groter zijn, en daarmee ook het maatschappelijke belang van de vraag wie het nadeel moet dragen: de asbestaansprakelijkheid en de aansprakelijkheid voor bodemverontreiniging zijn voorbeelden.²⁶ De druk op het rechtssysteem waarbinnen die vraag moet worden beantwoord, kan dan binnen korte tijd heel groot worden en een oplossing zal onder meer kunnen zijn dat een datum wordt bepaald die als omslagpunt dient voor het toedelen van het risico.²⁷ Als eenmaal duidelijkheid over de aansprakelijkheidsvraag is geschapen, is veelal

24 Althans volgens artikel 7 van de nog niet in werking zijnde Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen (nr. 22588).

25 Zie bijvoorbeeld het ontwikkelingsrisicoverweer van art. 6:185 lid 1 sub e BW en HR 9 oktober 1992, NJ 1994, 535, *DES*.

26 Vgl. J.Spier, *Sluipende schade*, Deventer 1990.

27 Zie HR 25 juni 1993, NJ 1993, 686, *Cijsouw/De Schelde* en de hofuitspraak in het vervolgarrest HR 2 oktober 1998, RvdW 1998, 171 alsmede HR 24 april 1992, NJ 1993, 643 (Van Wijngaarden/Staat).

nog lange tijd nodig om de vele individuele claims af te wikkelen. Uiteindelijk zal de rol van het aansprakelijkheidsrecht voor deze gevallen echter weer afnemen, omdat de gewraakte activiteit van de markt zal verdwijnen, al dan niet door de overheid gedwongen.

3.3 Derde fase: Kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen ontstaan

Bij producten, werkwijzen of diensten die geen prohibitieve externe effecten blijken op te leveren, zal de integratie in het maatschappelijke leven verder gaan. Daarmee ontstaan echter al snel hogere kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen. Wie een paar keer gebruik heeft gemaakt van een product, werkwijze of dienst, en daar profijt van heeft gehad, verwacht dat nut ook de volgende keer te hebben. Mensen gaan hun leven of hun bedrijfsvoering inrichten op de beschikbaarheid en de verwachte kwaliteit van het product, de werkwijze of de dienstverlening. Gebruikers van mobiele telefoons verwachten zolangzamerhand dat zij storingsvrij bereikbaar zijn.

Tegelijkertijd neemt de tolerantie voor externe effecten af. Waar men eerst wat overlast voor lief nam, wordt nu verwacht dat daar grenzen aan worden gesteld, zeker omdat de omvang van de activiteiten toeneemt met het economisch succes. Diegenen met een mobiele telefoon verwachten ook dat hun privacy is gewaarborgd en derden willen gevrijwaard blijven van hinder door het gebruik van dit communicatiemiddel. In deze fase neemt de rol van het aansprakelijkheidsrecht langzamerhand toe. Mensen die bij de integratie vooroplopen, gaan wellicht al zo sterk op de activiteit rekenen, dat zij omvangrijker nadeel ondervinden als hun verwachtingen worden beschaamd. Een enkeling onder hen zal trachten de geleden schade te verhalen, maar die pogingen zullen wellicht nog schipbreuk leiden, omdat de kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen van de voorlopers nog niet algemeen worden gedeeld.

Als echter in een eerste kras geval aansprakelijkheid wordt aangenomen, kan snel een kentering intreden. De pers zal hier mogelijk over berichten en de reactie binnen de betrokken ondernemingen kan zijn dat beter wordt nagedacht over kwaliteit en veiligheid.

Het aansprakelijkheidsrecht heeft in deze fase nog vooral een signaalfunctie, maar werkt mogelijk ook al enigszins preventief.²⁸ De functie van compensatie van geleden nadeel wordt daarentegen nog maar zeer gebrekkig vervuld. Door het nog niet aanwezig zijn van duidelijke kwaliteits- en veiligheidsnormen zullen procedures daarvoor nog veel te gecompliceerd zijn en uitkomsten veel te onzeker.

28 Zie over de functies van het aansprakelijkheidsrecht J.Spier c.s., *Verbintenissen uit de wet en schadevergoeding*, Deventer 1997, nr.9.

3.4 Vierde fase: Van verwachtingen naar kwaliteitscriteria en veiligheidsnormen

In de volgende fase zal langzamerhand duidelijker worden welke mate van kwaliteit en veiligheid mag worden verwacht. Bij het expliciteren van kwaliteitseisen en veiligheidsnormen zal het aansprakelijkheidsrecht een zekere rol spelen. Rechterlijke uitspraken kunnen immers duidelijk maken waar de grenzen liggen.

Maar die rol moet niet worden overschat. Bij het formuleren van kwaliteits- en veiligheidsnormen zullen ook organisaties van afnemers, normeringinstituten binnen en buiten de industrie en de overheid een belangrijke rol spelen.

In deze fase zal het in het aansprakelijkheidsrecht vooral gaan om het niveau van kwaliteit en veiligheid dat mag worden verwacht en dus om de vraag of er een tekortkoming is, danwel een handelen in strijd met de zorgvuldigheidsnorm. De (proef-) procedures zullen ingewikkeld zijn en er zal vaak deskundigenbewijs moeten worden ingewonnen om de opvattingen in de branche over kwaliteit en veiligheid te achterhalen.

3.5 Vijfde fase: Kwaliteitscriteria en veiligheidsnormen worden gehandhaafd

De vijfde fase is die waarin de eenmaal geformuleerde kwaliteits- en veiligheidsnormen langzamerhand worden doorgevoerd. De enkele formulering van kwaliteits- en veiligheidsnormen zal al een zeker effect hebben. Maar het proces dat leidt tot de daadwerkelijke doorvoering van de hogere kwaliteit en veiligheid is complex. Bij niet alle marktdeelnemers zal dit even snel gaan. Voor sommigen zal een goede reputatie op het gebied van kwaliteit en veiligheid belangrijker zijn dan voor anderen.

De rol van het aansprakelijkheidsrecht bij het handhaven van kwaliteitseisen en veiligheidsnormen kan groter zijn dan in de voorafgaande fasen. Waarschijnlijk zal het wel vooral om sturing van de onderkant van de markt gaan, waar reputatie minder waarde heeft en waar zich duidelijke gevallen van tekortschietende kwaliteit en veiligheid voordoen, die tamelijk gemakkelijk in een juridische procedure kunnen worden beslist. Zo is het aansprakelijkheidsrecht aanwezig als handhaving-instrument op de onderkant van de markt van tweedehandsauto's.

Het aansprakelijkheidsrecht vervult in deze fase naast een compenserende ook een preventieve functie. De vragen die zich voordoen, liggen meer op het terrein van de handhaving, zoals kwesties van bewijs en verhaal, dan op dat van de materieel-rechtelijke geschilpunten. Barrières voor een enigszins efficiënte handhaving worden in deze fase uit het juridische systeem verwijderd. Zo wordt de

juridische verantwoordelijkheid voor bepaalde kwaliteits- of veiligheidsgebreken gekanaliseerd, bijvoorbeeld door centralisering van aansprakelijkheid.²⁹

Ook hier is het aansprakelijkheidsrecht niet het enige instrument om een bodem in de kwaliteit en veiligheid te leggen. Strafrechtelijke- en administratiefrechtelijke handhaving zijn zeker zo belangrijk. Organisaties van afnemers maken zich voorts sterk voor eenvoudiger compensatiesystemen in de vorm van geschillencommissies. Ondernemersorganisaties werken daaraan mee omdat dit één van de middelen is om de reputatie van de branche als geheel te verbeteren.

3.6 Zesde fase: Restschade

In de laatste fase wordt een hogere kwaliteit en veiligheid bereikt. Het aantal gevallen waarin schade ontstaat, wordt geminimaliseerd. Maar sommige schade blijft moeilijk te vermijden. Zij ontstaat met name waar mensen veelvuldig dezelfde handelingen verrichten en door momenten van onachtzaamheid incidentele fouten ontstaan.

²⁹ Zie R.P.J.L. Tjittes, *Centralisering van aansprakelijkheden*, NJB 1995, p. 274 e.v.

Het aansprakelijkheidsrecht wordt in deze fase vooral een compensatiesysteem. Verkeersaansprakelijkheid en aansprakelijkheid voor arbeidsongevallen zijn voorbeelden. Door de hogere kwaliteit en veiligheid kan men het zich langzamerhand veroorloven om de resterende door een ongelukkige samenloop van omstandigheden veroorzaakte schades toch te vergoeden. Die slachtofferbescherming uit zich in een verzwaarde schuld- of zelfs risicoaansprakelijkheid. Preventie verdwijnt naar de achtergrond, omdat het gaat om menselijke onachtzaamheden die zelfs door zorgvuldig handelende personen niet geheel kunnen worden vermeden.³⁰

30 Zie onder meer HR 20 september 1996, NJ 1997, 198 (Pollemans/Hoondert) over arbeidsongevallen.

	Fase	Functie aansprakelijkheidsrecht	Soorten juridische problemen
1	Nieuwe activiteiten	Gering (bescherming 'proefpersonen')	
2	Integratie	Onverwachte 'ramp'-risico's toedelen	Voorzienbaarheid en (bewijs) causaal verband
3	Kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen ontstaan	Signaal en enige preventie	Proefprocedures in extreme gevallen
4	Kwaliteitsnormen en veiligheidseisen ontstaan	Ontwikkeling normen en preventie	Inhoud normen (deskundigenbewijs)
5	Doorvoering kwaliteits- en veiligheidsnormen	Preventie, handhaving en compensatie	Bewijs en verhaal
6	Restschade	Compensatie	Van schuld naar risico Schadevergoedingsrecht

Figuur 2 De rol van het aansprakelijkheidsrecht in de zes fasen

Binnen het aansprakelijkheidsrecht gaat de nadruk liggen op een behoorlijke afwikkeling van schadegevallen. De vragen die zich voordoen betreffen langzamerhand meer het schadevergoedingsrecht - eigen schuld daaronder begrepen - dan de voorwaarden voor aansprakelijkheid. Het aansprakelijkheidsrecht concurreert in deze fase met andere systemen als sociale verzekering, schadefondsen en private verzekering, met name omdat de afwikkelingskosten daar lager kunnen zijn.³¹

3.7 Varianten

Deze indeling in fasen is uiteraard maar zeer schetsmatig. Er kunnen zich allerlei varianten voordoen. Zo is bijvoorbeeld lang niet zeker dat zoveel schadegevallen kunnen worden voorkomen, dat men zich voor de overblijvende gevallen risico-aansprakelijkheid kan permitteren. Onzeker is ook hoe lang een bepaalde activiteit in één van de fasen zal blijven verkeren. Daarbij hangt immers veel af van de aard van de risico's, van de technische ontwikkelingen en van de marktverhoudingen. Een relatief nieuwe activiteit als kernenergie heeft bijvoorbeeld snel alle fasen kunnen doorlopen, omdat van de aanvang af duidelijk was dat het hier een

31 Zie noot 4 hiervoor.

risicovolle activiteit betrof, die aan de frontlijn van de ontwikkeling van de techniek was gelegen, met een economische betekenis die omvangrijke investeringen in veiligheid mogelijk maakte en die slechts door weinige (semi-) overheidsinstellingen wordt verricht, zodat zij goed controleerbaar is. Bij de veiligheid op de werkplek waren de risico's minder zichtbaar en omvangrijk, terwijl zij zo veelsoortig waren dat de techniek deze maar moeilijk kon inperken. Deze risico's doen zich binnen heel veel verschillende kleine en grote ondernemingen voor, zodat het doorzetten van veiligheidseisen hier veel complexer was en is.

Ondanks deze onzekerheden kunnen enige voorzichtige voorspellingen worden gedaan. De in de volgende paragrafen te bespreken onderwerpen vormen slechts een selectie vanuit een beperkt gezichtsveld. Maar een ieder kan trachten andere maatschappelijke activiteiten in de fasen te plaatsen en daaruit zijn eigen conclusies trekken voor wat betreft de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht die voor dat terrein kan worden voorspeld.

3.8 Toepassingen van het zes fasen-model: producten

De ontwikkeling van nieuwe producten blijft voortgaan. Er zullen dus ook regelmatig producten op de markt komen die onverwachte kwaliteitsrisico's en veiligheidsrisico's opleveren. Maar de kans dat zulke risico's zich verwezenlijken lijkt geringer geworden. Ontwerp en productie van consumptiegoederen vindt over het algemeen massagewijs plaats en gebeurt dus door middelgrote en grote ondernemingen die een reputatie te verliezen hebben. De kwaliteit en de veiligheid van consumentenproducten wordt intensief getest en de systemen waarbinnen dat gebeurt, zijn in de loop der jaren vervolmaakt. De regels over productenaansprakelijkheid, waarvan in 1990 veel werd verwacht, hebben nog nauwelijks gepubliceerde jurisprudentie opgeleverd. Zodra zich ook maar de schijn van een probleem met een product voordoet, wordt het van de markt gehaald. Dat wordt vaak ook afgedwongen door de retailsector, die in handen is gekomen van een steeds kleiner aantal grote bedrijven, die eveneens een reputatie te verliezen hebben.

De noodzaak van het behouden van een goede reputatie maakt ook dat schades die zich voordoen over het algemeen behoorlijk zullen worden gecompenseerd. Dat kan echter anders zijn wanneer de schade zo omvangrijk wordt dat het voortbestaan van bedrijven, of zelfs van een gehele branche, op het spel komt te staan. In die gevallen zullen waarschijnlijk ook in de toekomst grote aansprakelijkheidsgevechten ontstaan. De procedures over borstimplantaten zijn daarvan een voorbeeld.³² Goede procedures voor de afwikkeling van massaschades zijn daarvoor belangrijk.³³

32 NRC Handelsblad van 10 november 1998 bericht dat de fabrikant, Dow Corning, een schikking aanbiedt aan 176.000 vrouwen voor een totaalbedrag van 3,2 miljard dollar, die weer een onderdeel

Wanneer bepaalde producten in latere fasen doordringen, zullen er, afhankelijk van de marktstructuur, kwaliteitsproblemen blijven bestaan. Met name voor branches met veel kleinere (productie)bedrijven is een goede handhaving en afwikkeling belangrijk, omdat reputatie daar iets minder effect zal hebben. Het aansprakelijkheidsrecht moet hier vooral een efficiënt compensatiesysteem bieden. Een verdere stroomlijning van geschillenbeslechtingprocedures voor consumenten en een uitbreiding van de toepassing daarvan vallen dan ook te verwachten.

Vergelijkbare overwegingen gelden voor producten die niet voor de particuliere consumptie bedoeld zijn. De vaak zeer specialistische toeleveringsbedrijven voor de industrie hebben een nauwe band met hun afnemers en de wederzijdse afhankelijkheid is vaak zo groot dat intensieve procedures om hoge kwaliteit te bereiken standaard zullen zijn. De vraag kan wel zijn of op deze markten het voorkomen van externe effecten, bijvoorbeeld voor het milieu of voor de gezondheid van werknemers, steeds hoog op de agenda zal staan. De geschiedenis van de asbestaansprakelijkheid laat zien hoe lang het kan duren voor een veiligheidsprobleem in deze omgeving wordt aangepakt. En dan kan de omvang van het probleem zo groot zijn geworden, met name bij sluipende schade, dat het aansprakelijkheidsrecht dit nog maar nauwelijks op een adequate manier kan verwerken.

3.9 Diensten

In de dienstverlening lijkt men over het algemeen nog veel minder ver te zijn met de bewaking van kwaliteit en veiligheid. Veel vormen van dienstverlening lijken nog in fase 3 of 4 te verkeren. De kwaliteits- en veiligheidseisen zijn in ontwikkeling, zoals men kan zien binnen ziekenhuizen, banken en onderwijsinstellingen, maar ook binnen de grotere organisaties van vrije beroepsbeoefenaren. ISO-9000 normering, software die het gehele ondernemingsproces ondersteunt (SAP) en organisaties van afnemers dragen hun steentje bij.

uitmaakt van een reorganisatieplan ter voorkoming van faillissement waarmee 4,5 miljard dollar is gemoeid.

33 Zie onder meer B.Th. Moerkoert c.s., *Massaschade*, Inleidingen gehouden ophet symposium van de Vereniging van Lestelschade Advocaten 1996, Lelystad 1996.

Het aansprakelijkheidsrecht pakt de duidelijkste kwaliteits- en veiligheidsgebieden aan en speelt een zekere rol bij het uitkristalliseren van de eisen die aan dienstverlening kunnen worden gesteld. Dat ziet men terug in de vele procedures die bijvoorbeeld over de aansprakelijkheid van notarissen en banken worden gevoerd.³⁴ Maar dit zijn nog zeer complexe procedures, die vaak tot de Hoge Raad doorlopen, zodat nog niet van een behoorlijk compensatiesysteem kan worden gesproken.

Bij sommige vormen van dienstverlening is men verder dan bij andere. In de bankwereld en sommige andere dienstverlenende sectoren hebben geschillencommissies ingang gevonden en gaat men wellicht al richting fase 5. Maar er zit nog veel in de pijplijn: kwaliteitsnormen voor (de informatie rond) verzekeringsproducten en voor onderwijs zijn nu pas aan het ontstaan.

Een wereld waarin nog maar heel weinig uitgekristalliseerde kwaliteits- en veiligheidsnormen bestaan, is die van de adviseurs die op zoveel gebieden actief zijn. Te verwachten valt dat er de komende jaren geleidelijk meer duidelijkheid zal komen over de maatstaven die voor een behoorlijk advies gelden. Een interessante vraag daarbij is bijvoorbeeld hoe men over een aantal jaren aan zal kijken tegen adviseurs die een neutraal advies pretenderen te geven, maar wel zelf de uitvoering van de geadviseerde handelingen ter hand nemen, zodat zij een duidelijk eigen belang hebben bij de inhoud van het advies.

Vele vormen van dienstverlening zullen de komende decennia hun weg vinden door de fasen 4, 5 en 6; de een sneller en de ander langzamer. Dat betekent ook dat de discussie over risicoaansprakelijkheid voor bepaalde vormen van dienstverlening, die in de jaren 80 al eens (te vroeg?) plaatsvond, wellicht weer zal opblazen.

3.10 Telecommunicatie- en informatiesystemen

In welke fase bevinden zich de moderne telecommunicatie- en informatiesystemen? Zeker is dat de afhankelijkheid van het goed functioneren van deze systemen steeds groter wordt. De 'millennium' problematiek laat dat zien.³⁵ Maar bevindt men zich nog in de woelige fasen 3 en 4, of gaat het al richting fase 5 en 6, waar het nog vooral gaat om de doorvoering van kwaliteitsnormen en het afwikkelen van 'restschades'?

34 De Hoge Raad werkt op het terrein van de dienstenaansprakelijkheid de laatste jaren regelmatig met meer specifieke zorgplichten, zie laatstelijk onder meer HR 26 juni 1998, RvdW 1998, 138 (bijzondere zorgplicht bij optiehandel) en HR 4 september 1998, RvdW 1998, 146 (zorgplicht professionele dienstverlener bij verzending stukken).

35 Deze heeft overigens ook vele kenmerken van de rampschadeproblematiek, waarover in paragraaf 2.5.

Voor wat betreft de ontwikkeling an software is fase 4 wellicht al deels achter de rug. De tijd waarin bijna ieder bedrijf dat ging automatiseren met juristen in de weer was, lijkt enigszins achter ons te liggen. Dat zou betekenen dat het nu vooral zou moeten gaan om efficiënte compensatie- en geschilbeslechtingsystemen.

3.11 *Informatieverschaffing*

Met de inhoud van informatie die via de oude en nieuwe media wordt verschaft, zijn wij tot nu toe vooral blij. Het internet bevindt zich nog in fase 1 of 2. Wie een krant koopt of een televisieuitzending ziet, heeft nog maar beperkte verwachtingen over de kwaliteit. De issues die in het aansprakelijkheidsrecht doordringen zijn vooral welke vormen van informatieverschaffing te sterke negatieve externe effecten opleveren, zoals schending van privacy en onjuiste of onnodig grievende berichtgeving.

Waarschijnlijk zullen geleidelijk wel kwaliteitseisen worden gesteld. Mensen zullen in hun leven of werk afgaan op informatieve sites op het internet. Met die integratie zullen mogelijk ook de eerste duidelijke schadegevallen gaan optreden. Dat kan tot een stroomversnelling leiden.

Een interessante vraag is wel waarom de kwaliteitseisen die aan de oude media worden gesteld eigenlijk nooit een hoge vlucht hebben genomen. Gelden hier alleen de traditionele verklaringen dat mensen behoefte hebben aan oppervlakkige en tendentieuze informatie en dat aansprakelijkheid voor onjuiste publieke informatieverschaffing een te groot aantal claims zou opleveren? Is de vrijheid van meningsuiting een te heilig huisje? Of speelt ook een rol dat de causale effecten van verkeerde informatieverschaffing per slachtoffer beperkt of moeilijk aantoonbaar zijn, zodat er weinig animo bestaat om de informatieverschaffer aansprakelijk te stellen? En laat dit voorbeeld niet zien dat het aansprakelijkheidsrecht een belangrijke rol heeft in fase 3, waar het er om gaat een beweging richting hogere kwaliteit op gang te brengen? Betekent dit dat de overheid het gemakkelijker moet maken om proefprocedures te starten als een activiteit in fase 3 verkeert? Doet men dit eigenlijk al niet door de 'collectieve actie' mogelijk te maken? Zou het daarin niet kunnen vragen van schadevergoeding moeten worden heroverwogen?³⁶

3.12 *Controle*

Een maatschappelijke activiteit die zich ook nog rond fase 3 bevindt, is die van alle mogelijke controlebevoegdheden. Verschillende overheidsinstanties, de Nederlandse Bank, de Verzekeringskamer, beroepsorganisaties, de Consumentenbond en commissarissen binnen een onderneming hebben gemeen dat zij een

36 Zie N.Frenk, *Kollektieve akties in het privaatrecht*, diss.Urecht, Deventer 1994, p. 283 e.v.

bepaalde mate van controle uitoefenen over de activiteiten van anderen. Hun verantwoordelijkheid voor de kwaliteit-en veiligheid van deze activiteiten is in beginsel een subsidiaire.

Maar in sommige gevallen zullen mensen op het deugdelijk verricht zijn van deze controle afgaan. De rechtspraak biedt nog weinig voorbeelden waarin dit vertrouwen wordt gehonoreerd, maar het zou kunnen dat binnen enkele jaren meer duidelijkheid ontstaat over de mate van verantwoordelijkheid die ‘controleurs’ behoren te dragen.

3.13 Behandeling van mensen op het werk

Een ‘werkwijze’ die wellicht sterker in de belangstelling zal komen, is de wijze waarop in bedrijven met mensen wordt omgegaan. Arbeidsongevallen, de fysieke veiligheid op het werk betreffend, worden in hoge mate voorkomen en restschades worden steeds efficiënter afgewikkeld. Lanzamerhand ontstaan echter ook duidelijker normen voor wat betreft de manier waarop mensen binnen een onderneming worden begeleid. De ergste gevallen van door werkomstandigheden veroorzaakte stress komen niet alleen meer bij de rechter als geschil rond de beëindiging van de arbeidsovereenkomst, maar in uitzonderingsgevallen ook als schadeclaim.³⁷

Het is goed mogelijk dat deze ontwikkeling verder zal gaan. ‘Employability’ staat hoog op de agenda en de manier waarop deze kan worden gewaarborgd, wordt steeds meer geconcretiseerd. Dat zou kunnen betekenen dat de manier waarop met mensen op het werk behoort te worden omgegaan, zich richting fase 4 beweegt.

4 De kwaliteit en de ‘veiligheid’ van het aansprakelijkheidsrecht

En dan nu het derde venster op de toekomst. De invalshoek is daarbij wat de kwaliteit is die het aansprakelijkheidsrecht zelf biedt en welke negatieve externe effecten daaraan zijn verbonden. Ook het aansprakelijkheidsrecht kan men zien als een maatschappelijke activiteit die een ontwikkeling doormaakt, waarin kwaliteitsverwachtingen ontstaan, net als verwachtingen omtrent het voorkomen van externe effecten. Dat lijkt misschien vreemd, omdat het aansprakelijkheidsrecht een vorm van dienstverlening is die niet door één soort aanbieders op de markt wordt gezet, maar door verschillende spelers als wetgevers, rechters en rechtshulpverleners, die ieder hun eigen rol in het systeem hebben. Wie zou zich dan aangesproken moeten voelen door de kwaliteits- en veiligheidsverwachtingen die afnemers ontwikkelen? Wij zullen nog zien dat hier inderdaad een probleem zit.

³⁷ HR 30 januari 1998, RvdW 1998, 34 (Chubb Lips/Jansen).

Maar dat neemt niet weg dat het zinvol kan zijn om het aansprakelijkheidsrecht in zijn totaliteit te bekijken als een vorm van dienstverlening aan de burger, of in ieder geval als een maatschappelijke activiteit die een bepaalde kwaliteit en veiligheid kan bieden.

Daarbij kan worden gedifferentieerd naar de verschillende rollen die het aansprakelijkheidsrecht vervult. Wij zagen in de vorige paragraaf dat het aansprakelijkheidsrecht in fase 2 vooral tot taak heeft het beslissen van risicovragen bij grootschalige externe effecten en het afwikkelen daarvan. In fase 3 gaat het met name om proefprocedures. In fase 4 zal het vooral gaan om het (helpen) expliciteren van kwaliteits- en veiligheidsnormen. De efficiënte handhaving van die normen speelt in fase 5. In de fase dat restschades moeten worden afgewikkeld, fase 6, is wellicht het belangrijkste dat het aansprakelijkheidsrecht zijn compensatiefunctie goed vervult.

4.1 Globale diagnose: verwachtingen van het aansprakelijkheidsrecht ontstaan en worden geëxpliciteerd

Het aansprakelijkheidsrecht bevindt zich over het algemeen wellicht in fase 3, met sommige onderdelen in fase 4. Het is een geïntegreerd onderdeel van de maatschappij geworden. Mensen en organisaties vertrouwen in zekere mate op de goede werking van het aansprakelijkheidsrecht. Men verwacht een zekere kwaliteit. Die kwaliteit wordt op onderdelen ook gewaarborgd. De juridische kwaliteit van rechterlijke uitspraken is redelijk hoog. De kwaliteit van de dienstverlening door rechtshulpverleners is bij die rechtshulpverleners een belangrijk aandachtspunt.³⁸

De tolerantie voor negatieve externe effecten is langzamerhand aan het afnemen. Zo wordt de secundaire victimisatie die de moeizame afwikkeling van schadeclaims meebrengt steeds minder aanvaard. Hetzelfde geldt voor de extra belasting door juridisering van conflicten in bijvoorbeeld het commerciële contractenrecht. Maar dat het oplossen van schadekwesties lang kan duren en veel kosten kan opleveren, wordt door velen binnen en buiten de juridische wereld nog steeds geaccepteerd.

4.2 Grote barrières voor schadeclaims wegens een niet goed functionerend aansprakelijkheidsrecht

In fase 3 trachten benadeelden ook langzamerhand hun schade te verhalen. Zijn er pioniers die trachten de schade vergoed te krijgen die zij hebben geleden door een ontoereikende werking van het aansprakelijkheidsrecht? Het hiervoor al

38 Zie het speciale nummer over kwaliteit van het Advocatenblad 1998, nr. 15.

gesignaleerde probleem daarbij is dat niet duidelijk is wie de verantwoordelijkheid voor de goede werking van het aansprakelijkheidsrecht draagt. Het systeem wordt gevormd door een interactie tussen partijen, hun rechtshulpverleners en derden als de wetgever en de rechter, die ieder een bijdrage aan de oplossing van geschillen leveren. Alleen in uitzonderlijke gevallen kan het door de slechte werking van het systeem ontstane nadeel aan het handelen van één partij worden toegeschreven. Vertragingen, ontspoorde onderhandelingen en nodeloos complexe procedures ontstaan vaker door een falende interactie tussen rechtshulpverleners onderling of tussen rechtshulpverleners en rechters, dan door te isoleren fouten van één van hen. De situatie van de afnemers doet enigszins denken aan die van patiënt die het slachtoffer wordt van de gebrekkige interactie tussen verschillende specialisten en verplegend personeel in een ziekenhuis. Daar is de oplossing gezocht in centralisering van de aansprakelijkheid.

Ook als er wel sprake is van een duidelijk aanwijsbare fout van één speler in het systeem van het aansprakelijkheidsrecht zijn de barrières voor het verhaal van schade groot. Aansprakelijkstelling van de eigen advocaat betekent dat een cliënt een andere advocaat moet zoeken en bovendien een tegenstander krijgt die het spel veel beter speelt. Aansprakelijkstelling van de wederpartij of haar advocaat voor de door deze toegebrachte schade is nog vrijwel ondenkbaar. Dat in onderhandelingen of in een procedure lasten op anderen worden gelegd, wordt nog beschouwd als een onderdeel van het spel en niet als een wellicht vermijdbare schade. De aansprakelijkheid voor de handelingen van rechters is door de rechtspraak goeddeels uitgesloten.³⁹ Aansprakelijkstelling van de wetgever of de overheid voor het niet bieden van een adequaat aansprakelijkheidsrecht is eigenlijk alleen denkbaar als de absolute minimumnorm van artikel 6 EVRM is geschonden.⁴⁰

Door de afwezigheid van een centrale verantwoordelijke persoon en door de barrières die moeten worden genomen om de betrokkenen aansprakelijk te stellen, ontbreekt voor het systeem van het aansprakelijkheidsrecht een deel van de impulsen om in fase 4 of verder te komen. Dit, in combinatie met de geur van bescherming van eigen belangen die over dit stelsel hangt, zou een goede reden kunnen zijn om de regeling van de aansprakelijkheid van de verschillende betrokkenen aan een nader (extern) onderzoek te onderwerpen.

39 Laatstelijk HR 29 april 1994, NJ 1995, 727.

40 Vgl. A.M.L. Jansen, *Voortvarend rechtspreken een must*, NJCM Bulletin 1998, p. 824 met een pleidooi voor soort centrale aansprakelijkheid bij overschrijding van de redelijke termijn.

Zolang aansprakelijkstelling moeilijk blijft, is het in ieder geval denkbaar dat het slecht werken van deze impuls wordt gecompenseerd door andere impulsen. Voorstellen om tenminste te komen tot een betere klachtenbehandeling verdienen daarom de aandacht. Het tuchtrecht van de advocatuur is recentelijk herzien en onafhankelijker gemaakt, maar zou nog nadrukkelijker in de sleutel kunnen komen te staan van de bevordering van de kwaliteit van de werking van het aansprakelijkheidsrecht als systeem. Het klachtrecht met betrekking tot rechters ex art. 14a e.v. RO is summier en de behandeling staat te weinig los van de rechterlijke macht, zo lijkt het.⁴¹ Recente voorstellen om de rechterlijke macht onder het bereik van de ombudsman te brengen, verdienen daarom overweging. Misschien zou het nog beter zijn om de ombudsman (ook) te laten oordelen over de manier waarop het systeem van het aansprakelijkheidsrecht als geheel in bepaalde zaken heeft gewerkt. Door het goed analyseren van de gevallen waarin de afwikkeling van een schade extreem hoge lasten heeft opgeleverd, kan worden bekeken waar in het systeem nu eigenlijk de belangrijkste knelpunten liggen.

4.3 Meer kwaliteit en niet alleen juridische kwaliteit

Komen er ondanks deze beletselen wellicht toch kwaliteitsnormen voor het aansprakelijkheidsrecht tot ontwikkeling? Gezien het bovenstaande is het niet verrassend dat die normen vooral ontstaan met betrekking tot kwaliteitsaspecten waarop de individuele spelers in het systeem gemakkelijk invloed kunnen hebben. Zowel binnen de rechterlijke macht als binnen de advocatuur staat kwaliteit hoog op de agenda. Verwacht mag worden dat dit binnen afzienbare tijd tot concrete kwaliteitsnormen gaat leiden. De aansprakelijkheidsverzekeraars hebben in het afgelopen decennium al belangrijke stappen gezet met systemen die de termijnen van afdoening bewaken en die voorkomen dat de kosten van afdoening te groot worden in verhouding tot de omvang van de claim. Er bestaan ook codes waarin verzekeraars zichzelf aan bepaalde normen voor de schadeafwikkeling binden.⁴² En de Ombudsman Schadeverzekering draagt het zijne bij tot het ontwikkelen van die normen. De organisaties die geschillencommissies instandhouden, verzamelen veel gegevens over hun werkzaamheden, onder meer over de meest voorkomende

41 Art. 14a e.v. RO.

42 Zie de Bedrijfsregelingen no. 7, *Schaderegeling Schuldloze Derde*, en no.15, *Gedragsregels bij de behandeling van letselschade in het verkeer*.

klachten, en evalueren hun systemen regelmatig.⁴³ Maar daar is er tenminste duidelijk wie 'probleemeigenaar' is en wordt het dus gemakkelijker om de kwaliteit te verhogen.

Een gemeenschappelijke noemer in al deze ontwikkelingen is dat het besef groeit dat kwaliteit niet langer alleen moet worden verstaan als juridische kwaliteit. Te lang heeft de discussie over de kwaliteit van het aansprakelijkheidsrecht zich geconcentreerd op de kwaliteit van de rechtsnormen die binnens het aansprakelijkheidsrecht gelden en op de mate waarin de betrokkenen zich aan deze normen houden. Er is natuurlijk van oudsher een levendig debat over aansprakelijkheidsvragen. Maar dat debat bewerkstelligt vooral een hogere kwaliteit van incidentele uitspraken en die uitspraken zijn niet voor iedere functie even belangrijk.

De functie van risicoverdeling bij omvangrijke niet voorziene nadelen wordt met een hoge juridische kwaliteit van de individuele uitspraak gediend. De kwaliteit van de beslissing over de aansprakelijkheidsvraag is daar immers het belangrijkste. In proefprocedures over kwaliteits- en veiligheidsnormen gaan al andere elementen een rol spelen. De bruikbaarheid van de uitkomst van een proefprocedure hangt immers vooral af van zijn precedentwaarde. Er is binnen het forum van de wetenschappers die zich met het aansprakelijkheidsrecht bezighouden weinig aandacht voor het waarborgen van een voldoende precedentwaarde. Als middel om via rechterlijke uitspraken concrete kwaliteitscriteria te ontwikkelen, staat het aansprakelijkheidsrecht in ieder geval weinig in de belangstelling.

Komt een product, dienst of activiteit in fase 5, dan heeft het aansprakelijkheidsrecht met name de handhavingsfunctie. Kwaliteitsaspecten die dan spelen liggen bijvoorbeeld op het gebied van bewijs en verhaal. Dat de aandacht voor regels over bewijslast en stelplicht binnen het aansprakelijkheidsrecht toeneemt, is dus verheugend. Maar de bewijsfase als geheel is nog steeds één van de zwakke onderdelen van het burgerlijk proces, waarvoor te weinig aandacht bestaat. Verhaal van schadeclaims is vooral een kwestie van een goed beslag- en faillissementsrecht. Voor het aansprakelijkheidsrecht lijkt in dit verband in ieder geval een aandachtspunt dat het relatief moeilijk is om zekerheid te verkrijgen voor de voldoening van een betwiste schadeclaim. De kansen op het verkrijgen van een titel in kort geding of op een effectieve faillissementsaanvraag zijn dan immers gering. Beslagen zijn voorts zelden doeltreffend door omvangrijke stille verpandingen aan kredietverleners. Die problemen bij het verkrijgen van zekerheidstelling slaan weer terug op de kwaliteit van de handhavingsfunctie: betwisting van een sterke schadeclaim loont in te veel gevallen en er worden dus waarschijnlijk te veel schadeclaims betwist.

43 Zie recent *Jaarverslag 1997 Stichting Geschillencommissies voor Consumentenzaken*, Den Haag 1997.

In fase 6 krijgt het aansprakelijkheidsrecht vooral een compensatiefunctie. De kwaliteitsaspecten die dan belangrijk worden, zijn een snelle afdoening met zo weinig mogelijk secundaire victimisatie voor het slachtoffer. Schades worden in deze fase bijna steeds in onderhandelingen afgedaan. De wijze waarop deze onderhandelingen plaatsvinden, is afhankelijk van de duidelijkheid die de betreffende normen bieden, van de wijze waarop de betrokkenen zich in de onderhandelingen opstellen en van de mogelijkheden om ongewenst onderhandelingsgedrag snel te corrigeren. Voor al deze kwaliteitsaspecten lijkt de ontwikkeling van normen nog in de kinderschoenen te staan, maar de voortschrijdende discussie over ADR zal hier wellicht voor nieuwe impulsen kunnen zorgen.

4.4 De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht als systeem

De voorspelling lijkt gerechtvaardigd dat de kwaliteitsverwachtingen die de burger van het aansprakelijkheidsrecht zal hebben, geleidelijk gaan toenemen. Dat betekent dat het aansprakelijkheidsrecht vaker tot voorwerp van aansprakelijkstellingen gaat worden. Maar veel belangrijker is dat de explicitering van de verwachtingen die de burger van de geschillenbeslechting mag hebben, het aansprakelijkheidsrecht fundamenteel zal veranderen. Voor bijna alle functies die het aansprakelijkheidsrecht vervult, lijkt nog kwaliteitsgroei mogelijk en is die ook wel te verwachten.

Wanneer zouden wij zover zijn dat mensen die het 'restslachtoffer' worden van een geoptimaliseerd systeem van aansprakelijkheidsrecht hun schade snel en efficiënt gecompenseerd zullen krijgen, misschien zelfs op basis van risico-aansprakelijkheid of uit een schadefonds? Het zal nog wel even duren.

5 Toekomstbeelden uit velen

Er zijn vele manieren om te kijken. Zo ook naar de toekomst. Toekomstvoorspellingssystemen staan nog in de kinderschoenen. Er wordt speels mee omgegaan en men blij is met alles wat er uit komt: de eerste fase dus. Te hopen valt althans dat de lezer dit stuk zo heeft ervaren, en nog niet al te uitgekristalliseerde verwachtingen had van een voorspelling van de toekomst van het aansprakelijkheidsrecht.

Voor betrokkenen bij het aansprakelijkheidsrecht is het in ieder geval zinvol om naar die toekomst te kijken. Al op basis van de min of meer 'geijkte' toekomstverwachtingen uit paragraaf 2 zijn een aantal zinvolle uitspraken te doen. Een professionelere toekomstanalyse voor wat betreft maatschappelijke velden die directe betekenis hebben voor het aansprakelijkheidsrecht zou ongetwijfeld meer bruikbaar materiaal opleveren.

Waar toe leidt de indeling in fasen, die in paragraaf 3 werd gepresenteerd? Ieder kan zelf bekijken waar zijn favoriete product, dienst of activiteit zich bevindt. En zijn eigen voorspelling doen over de vraag wat er aan

aansprakelijkheidskwesties in de pijplijn zit. Of bezien wat de realiteitswaarde is van de hiervoor gedane voorspellingen.

Voorts biedt deze indeling iets meer zicht op de verschillende functies van het aansprakelijkheidsrecht en de fasen waarin die spelen. Zij maakt bijvoorbeeld duidelijk dat de preventiefunctie minder belangrijk is op gebieden waar de kwaliteits- en veiligheidsnormen op een hoog niveau zijn komen te liggen. In de discussie over de bijdrage die de rechtseconomie aan het aansprakelijkheidsrecht levert, kan dat een interessant gegeven zijn.

Tenslotte biedt de indeling in ontwikkelingsfasen wellicht een verklaring voor sommige problemen waarvoor een rechtsvergelijker zich gesteld ziet. Hebben deze niet te maken met het feit dat bepaalde producten, diensten of maatschappelijke activiteiten in het ene land verder zijn geïntegreerd dan in het andere? Is zo'n faseverschil mogelijk een verklaring voor een verschil in juridische beoordeling?

In paragraaf 4 kwam naar voren in welke ontwikkelingsfase het systeem van het aansprakelijkheidsrecht zich bevindt. Alles duidt er op dat de kwaliteit van het systeem nog een flink eind omhoog zou kunnen, en dat is in zekere zin goed nieuws voor degenen die zich in de nabije toekomst met dat aansprakelijkheidsrecht zullen bezighouden.